

ПОЕТИКА ОНІМА БОГОРОДИЦЯ В САКРАЛЬНИХ ТЕКСТАХ Б.- І. АНТОНІЧА

У статті досліджується поетика онімного слова у віршованих творах Б.- І. Антонича, що є неперевершеними зразками сакральних текстів. У центрі наукових зацікавлень перебував образ Богородиці, представлений низкою номінацій, які легко метафоризуються та символізуються, і в роботі тлумачаться ще як поетоніми. Аналіз онімів в їхній поетичній функції у творчості українського поета Б.- І. Антонича засвідчив намагання автора художнього тексту змалювати образ Богородиці на основі християнських, язичницьких, пантеїстичних, профанних, етнонаціональних, архетипних уявлень про неї.

Ключові слова: онім, поетонім, конотонім, поетика, сакральний текст.

Татьяна Вильчинская. ПОЭТИКА ОНИМА БОГОРОДИЦА В САКРАЛЬНЫХ ТЕКСТАХ Б.- И. АНТОНЫЧА

В статье исследуется поэтика онимного слова в стихотворных произведениях Б.- И. Антонича, что являются непревзойденными образцами сакральных текстов. В центре научных интересов пребывал образ Богородицы, представленный рядом номинаций, которые легко метафоризируются и символизируются, и в работе квалифицируются еще как поэтонимы. Анализ онимов в их поэтической функции в творчестве украинского поэта Б.- И. Антонича засвидетельствовал попытки автора художественного текста создать образ Богородицы, основываясь на христианских, языческих, пантеистических, профанных, этнонациональных, архетипных представлениях о ней.

Ключевые слова: оним, поэтоним, коннотоним, поэтика, сакральний текст.

Tetyana Vilchynska. POETICS OF THE ONYM MOTHER OF GOD IN B.-I. ANTONYCH'S SACRAL TEXTS

The article investigates the poetics of the onym in B.-I. Antonych's poetic works, which are the excellent examples of sacred texts. The image of the Mother of God is the center of scientific interests and is represented by a number of nominations that are easily metaphorized and symbolized, and which are explained in the work as poetons. The analysis of the onym in poetic function in the works of the Ukrainian poet B.-I. Antonych have witnessed the efforts of the author of the artistic text to combine Christian, pagan, pantheistic, profane, ethnonational, archetypal, and other ideas about the Virgin.

Key words: onyms, poetonym, connotation, poetics, sacred text.

Мовно-функціональний простір онімного слова практично не обмежений. Тому осягнення його на рівні національної мови, діалектного чи просторічного, професійного чи сленгового континууму, ідіолекту (окремого автора, окремого твору), на думку А. Мойсієнка, не вичерпується, оскільки в кожному випадку він відкритий для нових наукових інтерпретацій [10, с. 210]. І якщо в 90-х роках минулого століття літературна ономастика переживала ще період становлення, то сьогодні можна впевнено говорити про її небувалий розвиток.

Інтерес мовознавців до онімного слова в системі художнього тексту засвідчує низка дисертаційних, монографічних праць, виконаних під керівництвом таких провідних дослідників у цій галузі, як Ю. Карпенко, Є. Отін, Л. Белей, С. Єрмоленко, В. Калинкін, Г. Лукаш та ін. За останні десятиріччя сформувався відповідний термінологічний апарат, наукові розробки все частіше виконуються на українському мовному ґрунті (Н. Жовта, Т. Крупеньова, М. Мельник, Л. Селіверстова та ін.). Водночас зберігається чимало дискусійних питань, пов'язаних із літературною ономастикою, поза дослідницькою увагою залишається багато блискучих взірців ономастичної майстерності українських письменників. Усе це зумовлює актуальність запропонованого дослідження, виконаного на матеріалі поетичних текстів Б.- І. Антонича,

якого дослідника української релігійно-філософської поезії І. Бетко зараховує до неперевершених творців сакрального тексту [2].

Науковець стверджує, що різноаспектне вивчення релігійної поезії в останні десятиріччя помітно зростає, оскільки саме сакральний художній текст є «досконалим засобом накопичення і фіксації релігійних переживань та осмислення релігійного досвіду», «одним із головних каналів зв'язку людини з духовним світом», а основною ознакою його вважає «властивість здійснювати трансцендентну функцію, тобто змінювати стан людської свідомості» [2, с. 8]. До таких по праву належать поетичні тексти Б.-І. Антонича, котрий, попри складні соціально-політичні обставини, в яких йому довелося жити й творити, досконало оволодів українською літературною мовою, втіливши в рідному слові свій неповторний художній світ, наповнений первісною сакральною таїною та високою християнською духовністю.

Релігійно-філософська лірика Б.-І. Антонича як вершинне явище української поезії першої половини ХХ ст. актуалізує багато дослідницьких проблем, однією з яких є інтерпретація сакральних образів, що відображають специфіку релігійного світогляду митця, органічно виростаючи з архетипів колективної підсвідомості. До таких насамперед належать образи Бога і Богородиці, аналізуючи які, не можна не помітити тих глибоких сумнівів і переживань, що виповнювали душу молодого автора. З одного боку, поет, вихований на релігійних традиціях, намагається порозумітися з Богом, благоговіє перед Божою Матір'ю, з іншого – боготворить природу, надмірно занурюючись у поганський світ і захоплюючись спокусливою потужністю земного життя.

Значимо, що, починаючи з 60–70-х років минулого століття, коли творчість Б.-І. Антонича почала повертатися до українського читача, науковці постійно наголошують на її новому прочитанні (М. Новикова, М. Ільницький, В. Махно, Ю. Андрухович, І. Калинець та ін.), зокрема на інтерпретації його поезії як міфосвіту.

Метою представленого дослідження є з'ясувати образно-смісловий потенціал оніма Богородиця в поезії Б.-І. Антонича.

У статті послуговуємося насамперед термінами «онім» і «поетонім». Під першим, вслід за авторами «Словника української ономастичної термінології», розуміємо «власну назву, що виражена словом, словосполученням чи реченням і служить для виділення названого нею об'єкта серед інших об'єктів для його індивідуалізації чи ідентифікації...» [4, с. 134]. Щодо терміна «поетонім», то він означає будь-яку власну назву у художньому творі [4, с. 150], і ним послідовно послуговуються представники донецької ономастичної школи. Зокрема, В. Калинкін поетонім тлумачить як системну парадигму усіх назв персонажа, «сукупність вживань відповідного імені в тексті» [5, с. 87]. Як «ім'я в художній літературі, що, крім номінативної, виконує характеристичну, стилістичну й ідеологічну функції в мові твору», поетонім визначає Н. Подольська [11, с. 108].

Повною мірою до досліджуваної одиниці підійде також термін «теонім», що функціонує як «власна назва Бога, божества в будь-якій релігії, міфології, пантеоні», та куди, очевидно, слід включити й найменування на зразок Богородиці [4, с. 170]. З подібним значенням Е. Кравченко вживає і термін «теопоетонім» [8, с. 70]. Різною мірою із вказаними корелюють термінопоняття «ідеонім», «хрематонім», «конотонім», у когнітивній ономастиці – «онімічний концепт».

Кваліфікуючи лексему *Богородиця* як онім (поетонім), ми, вслід за А. Мойсієнком, передбачаємо її використання в поетичній функції [10, с. 220]. Причому саме вузьке розуміння цього терміна, на думку В. Калинкіна, «дозволяє обмежити поетику оніма матеріалом художніх текстів, що найбільш концентровано і різнобічно презентують досліджуване явище» [6, с. 73]. Водночас науковець наголошує на необхідності усвідомлення внутрішнього змісту поетоніма та його зв'язків із художнім дискурсом, невід'ємним елементом якого він виступає [6, с. 145].

На перший погляд може здатися, що онім *Богородиця* не є таким визначальним у духовній ліриці Б.-І. Антонича, як *Бог*, про що свідчить і помітно менша кількість репрезентативних контекстів, і сукупність найменувань Богоматері. Проте саме цей вербалізований образ «унаочнює всебічну повноту Пресвятої Тройці, доповнюючи духовне, чоловіче, начало жіночим, материнським, реально здійснюючи зв'язок Матері з Духом» [2, с. 203].

Зважаючи на те, що поетонім – це передусім парадигма номенів, співвідносних з одним денотатом, в якій кожен із варіантів вирізняється якимось елементом значення [8, с. 68], будемо враховувати, що образно-смысловий потенціал, первинно закладений у власній назві, зазнає актуалізації в художньому тексті і слугує важливим чинником розгортання різноманітних фігур і тропів.

Загалом аналіз поетичних текстів Б.-І. Антонича засвідчує, що образ Богородиці в них об'єктивується в різних вимірах – сакральному, профанному, етнонаціональному, архетипному та ін. Насамперед це демонструє розмаїта палітра імен. Домінантними ознаками, які проглядаються в Богородичних теонімах, є «чистота» і «непорочність», що реалізуються у власних назвах *Пречиста, Всенепорочна: Прилинь, Пречиста, понад бідним серцем тихо стань... / Прилинь, Всенепорочна, й віджени від мене зло* [1, с. 226].

Автор постійно наголошує на зв'язку Богородиці з Ісусом Христом, Сином Бога, іменуючи її як *Богоматір* або *Божу Матір: Бо виходить Божя Мати з неба синьої палати, / вбрана в семибарвної веселки золоткані шати* [1, с. 233]. Зазначимо, що змалювання Богородиці в яскравих (золотих) кольорах поширене у фольклорних текстах і демонструє, на думку дослідників таких текстів (І. Франко, Б. Успенський, С. Аверинцев, Ю. Круть, Г. Коваль), так звану трансформацію міфосвіту, коли простір перетворюється, прикрашається, наділяється незвичними особливостями, що відповідає морально-етичним та естетичним поглядам народу. Подібне стосується і зображення просторового локусу. Здебільшого це синє небо, синє море, золотий міст, що символічно поєднують людину з Богом [3, с. 4].

Нерідко поет іменує Богородицю *Матір'ю: Мати йде шляхом* [1, с. 225]. Показовими у цьому плані є вірші «*Mater dolorosa*» («Страдальна Мати») та «*Mater gloriosa*» («Прославлена Мати»). У першому з них автор змальовує Богородицю як Скорбну Матір, реалізуючи біблійні мотиви, пов'язані з поневіряннями Ісуса Христа, що спричинили страждання і його Матері: *Йде [Мати] із серцем Сина, / що пробите терном* [1, с. 225]. У другому прославляє Богородицю, возвеличує її. Поєднання сакрального і профанного демонструє використання імені *Марія*, за допомогою якого Б.-І. Антонич вибудовує повтор, як-от в поезії «*Ave Maria!*» («Радуйся, Маріє!»).

Подібне певною мірою стосується і власної назви *Пані*, увиразненої епітетом *ясна*, що спричинив утворення двокомпонентної номінації *Ясна Пані: На тих саях Ясна Пані... / Їдуть сани, плаче Пані...* [1, с. 109]. Щодо контекстів із вказаними назвами, то в них, з одного боку, об'єктивуються уявлення про Богородицю як Матір Бога: *На ти саях в синь незнану / Дитя Боже повезуть* [1, с. 108], а з іншого – пантеїстичні погляди автора, засвідчені перетином двох міні-картин: зимової і весняної: *Тешуть Теслі з срібла сани, / стелиться сніжиста путь... / Тешуть теслі з срібла сани, / сняться весняні сні* [1, с. 108–109].

Зауважимо, що постать Ясної Пані в українській етнокультурі перегукується з образом Золотої Пані, яку в міфології нерідко ототожнюють із Ладою. Автор також використовує теонім *Лада* на позначення давньослов'янської богині, покровительки шлюбу. Синкретизм образу Богородиці, що акумулював як християнські, так і дохристиянські уявлення українців, засвідчує такий контекст: *В таємних кручах давня Лада / ворожить хлопцям молодим. / В церквах горить Христовий ладан / куриться молитви дим* [1, с. 91].

Загалом антоничівський образ Марії із золотим місяцем-горіхом у долоні (поезія «Різдво») спрямовує домислювання у глибинний міфологічний напрямок та викликає асоціативну паралель: Діва Марія, Божя Матір і прадавня богиня Лада.

Постійним прагненням до гармонії пояснюємо одночасне звеличення Богородиці як Божої Матері у вірші «*Salve, regina!*», або «Спасай, Царице!», в якому поет, використовує назву, що помітно корелює з акафістною *Цариця Неба і Землі*, та виводить уже традиційний для української християнської культури образ Богородиці *в золотій каруці в чотири коні / з кучерявим Янголом за візника* [1, с. 238], і пантеїстичне захоплення нею як *Дзвінковою пані* в однойменному вірші.

А. Мойсієнко зазначає, що нерідко власні назви під впливом народного етимологізування переходять в апелятиви [10, с. 218]. Подібне засвідчує використання таких номінацій, як

рожева пані, пані квітня, мадонна квітня, що демонструють невід'ємну міфологічну основу Антоничевих поетичних образів, які часто трансформуються у його творах настільки, що проникнути в їхній символічний зміст нерідко можна, лише спираючись на певні припущення.

Антоничівський образ Богородиці тісно корелює з архетипом Великої Матері. Звідси часте використання апелювальної назви *праматір* та прикладкової номінації *мати-земля*: *Звірята й зорі, люди і рослини – в усіх одна праматір / природа вічна, невичерпна і невтомна...* [1, с. 294] або *Помрем і матері-землі ласкавій / складем тягар життя...*[1, с. 280], а також зображення Богородиці на фоні *зотоволосого жита, першого розцвіту дрібних пелюсток рож, гаю шумних сосен* тощо: *Перед тобою пахоці рожі, фіялок та свіжого сіна... / зотоволосі жита падуть на коліна...* [1, с. 238]. Прикметно, що і в Акафістах Богородицю нерідко називають *освяченням усіх стихій земних і небесних, благословенням усіх пір року, нивою родючою*.

Досліджуючи символічний образ Богородиці в поетичній візії Б.- І. Антонича, І. Бетко звертає увагу на те, що він демонструє різні фази розвитку архетипу аніми. Окрім свого традиційного значення, Діва Марія осмислюється поетом і як Мати всього суцього, і як прояв досконалої краси, і як посередниця в духовному світі [2, с. 207]. Так, реалізацію в поетових віршах однієї з таких фаз – символічної постаті прародительки Єви – засвідчує наявність відповідного оніма: *Коли із яблуні зірвала Єва місяць* [1, с. 172]. Пор.: *У долоні у Марії / місяць – золотий горіх* [1, с. 108].

Зауважимо, що через мотив місяця, зорі з образом Богородиці асоціативно контекстуалізуються інші жіночі образи, нерідко генетично різноманітні за своїм походженням, як-от *струнка Діана з місяцем в долоні* [1, с. 58] (вірш «Дівчина з диском») або ж поетова кохана: *Кохай мене звичайно й просто,.. / Коли проходиш білим мостом, / зоря в твоє волосся вп'ята* [1, с. 174].

Загалом аналіз онімів на позначення Богородиці засвідчує всі юнгівські персоніфікації аніми. Зокрема, Марійна фаза пов'язана із сакральним образом Марії. З іншого боку, Діва Марія є тією чистою Євою, покликаною виправити гріхи прародительки і відкрити шлях до пізнання: *Адамові сини по світу розійшлися, / здвигаючи міста і тереми для Єви* [1, с. 172]. Зв'язок із символічною постаттю Єлени виявляють контексти, в яких Богородиця асоціюється з коханою: *...кохана, вітер, пані дзвінкова і дім, що за зорею* [1, с. 195]. Вираження четвертої фази, яку репрезентує Софія – Божественна Премудрість, можна вбачати в асоціативних зв'язках трикутника Віри, Надії, Любові із *четвертим кутом – Великим Невідомим* [1, с. 231], що, за словами І. Бетко, дає змогу авторові реалізувати архетип четвериці та забезпечує цілісність духовного наповнення його творчості [2, с. 203].

Поширеним прийомом у поезії Б.- І. Антонича є використання образних апелювальної назви на позначення Богородиці в позиції суб'єкта зіставлення, зокрема таких, як *спів, легіт, мрія, лелія* та деяких інших. Наприклад, у вірші «Радуйся, Маріє!»: *Прилинь, мов спів, мов легіт, мов жемчужна мрія...* [1, с. 226].

Досліджуючи образний світ онімних слів, науковці по-різному типологізують їх. Так, Г. Лукаш класифікує конотоніми за структурним критерієм, зважаючи на граматичну поєднуваність та частиномовну належність компонентів [9, с. 321]. У творчості Б.- І. Антонича поширеною моделлю в цьому плані є узгоджене означення + конотонім («варіант оніма, що має додаткові до основного значення, набуті ним у процесі функціонування» [4, с. 107]), як-от *Страдальна Мати, Прославлена Мати, чорна Богоматір: Хай чорна Богоматір з жар-ікони поведе / бійців до краю, / де вже дракони не лякатимуть, де тиша вічна / й сонні води!* [1, с. 157]. Щодо іншої моделі дієслово + конотонім, то тут привертає увагу семантика дієслова – це здебільшого назви на позначення руху: *Мати йде* або *Ясна Пані йде* та ін.

А. Мойсієнко, характеризуючи образно-сміслову природу онімів, наголошує на їхній здатності виступати компонентами найрізноманітніших текстових структур [10, с. 210]. Проаналізовані в статті оніми також легко метафоризуються (*Прилинь, Всенепорочна, й віджени від мене зло* [1, с. 226]); символізуються (*Йде [Мати] із серцем Сина, / що пробите терном* [1, с. 225]); виступають в складі епітетних конструкцій (*чорна Богоматір, давня Лада*); функціонують як рефрен (*Ave Maria!* [1, с. 226]) тощо. У поетичних текстах Б.- І. Антонича їх

часто увиразнюють прикладкові конструкції: *У долоні у Марії / місяць – золотий горіх* [1, с. 108].

Загалом дослідники творчості Б.- І. Антонича зазначають оказіональну природу більшості тропів (М. Ільницький, В. Грещук). Тому у Марії *дзвінке ім'я*, в Ясної Пані *очі наче у сарни*, а *Єва одяглась у черемхове листя*.

Дослідження О. Карпенко цікаве в плані виділення нею онімічних фреймів, одним з яких є теонімічний. За словами дослідниці, він включає чотири кола: перше об'єднує назви божеств, що презентують віру людини, як-от Богородиця, друге – теоніми, що входили у вірування певного етносу колись на зразок богині Лади, третє – це назви богів інших етносів та релігій, а четверте – невідомі людині теоніми [7, с. 57–70].

Чимало слухних зауваг, зокрема щодо поетики онімного повтору, класифікацій контекстів, в яких експлікуються поетоніми, та інших, містить монографічне дослідження Е. Кравченко [8].

Здебільшого представлені в поетичних текстах імена Богородиці є позитивно маркованими. Саме намагання автора поєднати язичницьке і християнське, сакральне і профанне у змалюванні відповідного образу та надати йому етнічного забарвлення значною мірою визначає їхню конотованість. Певну амбівалентність демонструє теонім *Лада*.

Проведений аналіз засвідчив, що онім – це справді «значеннево сконденсоване слово» (за О. Лосєвим), контекстуальне переосмислення якого в художньому творі зумовлене образно-композиційною колізійністю висвітлення тих чи тих подій, змалювання образів, воно здатне легко метафоризуватися, символізуватися, виступати компонентом різних тропів і фігур. Конотативний аспект власної назви дає змогу простежити динаміку семантичних змін, зумовлених суспільно-політичними та культурними чинниками протягом певного історичного періоду. У ході дослідження знайшла підтвердження думка й про те, що саме в контексті вжита власна назва отримує переносно-образне, емотивно-стилістичне значення, що, у свою чергу, дозволяє називати її терміном «поетонім», який поступово заступає інші дотичні термінопоняття.

Перспективи подібних студій вбачаємо у дослідженні не тільки окремих поетонімів, а й поетонімосфер, причому на матеріалі не лише поетичних текстів, а й прозових, драматичних, газетно-публіцистичних та інших.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонич Б.- І. Зелена Євангелія / Б.- І. Антонич / [упоряд., передм., прим. Д. Павличка]. – К.: Веселка, 2009. – 463 с.
2. Бетко І. Українська релігійно-філософська поезія. Етапи розвитку / І. Бетко. – Katowice: Wyd-wo Uniwersytetu Slaskiego, 2003. – 240 с.
3. Богородиця в українському фольклорі / уклад. Г. Коваль. – Львів: Афіша, 2006. – 279 с.
4. Бучко Д. Словник української ономастичної термінології / Д. Бучко, Н. Ткачова. – Харків: Ранок – НТ, 2012. – 256 с.
5. Калинин В. М. От литературной ономастики к поэтонимологии / В. М. Калинин // Ономастичні науки. – 2006. – № 1. – С. 81–89.
6. Калинин В. М. Поэтика онима / В. М. Калинин. – Донецк: Юго-Восток, 1999. – 408 с.
7. Карпенко О. Ю. Когнітивна ономастика: навчальний посібник / О. Ю. Карпенко. – Одеса: Фенікс, 2010. – 158 с.
8. Кравченко Э. А. Имя как элемент текста и поэтонимосферы: Поэтика связей и отношений: [монография] / Э. А. Кравченко. – Винница: ДонНУ, ГЛОБУС-ПРЕС, 2015. – 388 с.
9. Лукаш Г. П. Актуальні питання української конотоніміки: [монографія] / Г. П. Лукаш. – Донецьк: Промінь, 2011. – 448 с.
10. Мойсієнко А. Мова як світ світів. Поетика текстових структур / А. Мойсієнко. – Умань: УДПУ, 2008. – 280 с.
11. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская. – М.: Наука, 1988. – 192 с.

Стаття надійшла до редакції 1.07.2017 р.